

СТУДЕНТИ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. І МІСЦЕВЕ СУСПІЛЬСТВО

Стаття присвячена аналізу стосунків студентства університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. з місцевим суспільством. Зазначається, що процес комунікації студентів та міського середовища зближував самих студентів, формував у них корпоративну ідентичність, а дифузія різних культурних систем суттєво вплинула на характеристики студентської субкультури.

Ключові слова: університети Російської імперії, студентська субкультура, місцеве суспільство.

Статья посвящена анализу отношений студенчества университетов Российской империи XIX – начала XX в. с местным обществом. Отмечается, что процесс коммуникации студентов и городской среды сближал самих студентов, формировал у них корпоративную идентичность, а диффузия разных культурных систем существенно повлияла на характеристики студенческой субкультуры.

Ключевые слова: университеты Российской империи, студенческая субкультура, местное общество.

The article is devoted to the analysis of relations of students of Russian empire universities at the XIXth – early XXth century with local society. It is mentioned, that the process of communications of students and city environment draw students together, formed their corporate identity, and diffusion of different cultural systems has essentially affected on the characteristics of student's subculture.

Key words: universities of the Russian empire, student's subculture, local society.

Різні етапи процесу становлення та розвитку студентської субкультури в Російській імперії XIX – початку XX ст. характеризувалися специфічною взаємодією студентства з іншими соціальними групами та представниками інших субкультур. У результаті цього зазнавало змін не лише студентство, але й відбувалися інші модифікації. Такі контакти відзначалися різним ступенем інтенсивності та відбувалися за різних умов. Вивчення цих відносин дає змогу краще з'ясувати фактори еволюції студентської субкультури Російської імперії зазначеного періоду. Метою даної статті є вивчення стосунків студентів російських університетів XIX – початку XX ст. з місцевим суспільством, а також виявлення деяких типових рис студентської субкультури зазначеного часу.

Повсякденне життя студентів російських університетів несло на собі відбиток традицій та правил тих станів, з яких вийшли студенти. І не лише тому, що станова свідомість у студентів була надто стійкою. Вони зазвичай відчували себе частиною того суспіль-

ства, з якого вийшли, вже тому, що потребували підтримки з боку рідних та близьких. У той же час, перебування молоді в університетах зближувало представників різних станів через спільні форми побуту. Тісне спілкування студентської молоді створювало загальний простір ідей, звичок, форм поведінки і відбувалося не лише в стінах університету, а й за його межами. Таким середовищем для студентів ставало місто. Під час їхніх стосунків з іншими його мешканцями відбувалося усвідомлення студентами характерних рис своєї спільноти. Останнє примушує уважніше підійти до вивчення тих каналів, які поєднували університет і місто, та тих контактів, які були характерними для процесу взаємодії студентів із місцевим середовищем.

Університетське керівництво вже з початку XIX століття намагалося максимально ізолювати студентів від стосунків із тими, хто існував поза межами університету, від міського середовища. Певна воєнізованість студентського побуту та багато обмежень для студентів, особливо казеннокоштных,

зафіксовані в «Правилах для студентів». У тому числі, це стосувалося й контактів студентів із міськими мешканцями. Так, до обов'язків інспектора входило спостереження за студентами, й зазначалося, що він має звертати посилену увагу на тих, хто живе на найманих квартирах та позбавлений близького догляду батьків; інспектор мав спостерігати, щоб студенти *«не обирали для проживання свого таких будинків, де містяться трактири, ресторації, постоялі двори, або де збираються люди підозрілої поведінки, і якщо дізнається, що студент живе в такому будинку, де є непристойне або небезпечне для нього сусідство, то негайно наказує йому змінити квартиру»* [14, с. 281]. До того ж, студентам категорично заборонялося виходити за межі міста [14, с. 281]. Занепокоєння щодо захисту студентів від впливу міста виявлялося у створенні гуртожитків закритого (інтернатного) типу, окремих університетських церков, навіть у забороні (яка діяла певний час) відвідувати театр. Заборона студентам Харківського університету в 1824 році ходити до театру не лише була реакцією влади на студентські витівки у театрі, а й пояснювалося тим, що *«молоді люди, залишаючись в університеті не більше трьох років для навчання наукам, не мають часу займатися театрами»* [34, стб. 1602]. При цьому зазначалося, що така міра необхідна не тільки харківським студентам. Але ця заборона тривала не довго. Театр вже на той час сприймався студентами не лише як норма культурного дозвілля, але й як невід'ємна частина їхнього «аристократичного» світського життя. До речі, характерним є той факт, що в першій половині XIX століття студенти купували місця в партері або в ложах, тобто вони відвідували театр як представники міської еліти (у подальшому улюбленим місцем у театрі для студентів стане так звана «гальорка», а головними глядачами театрів стануть саме учнівська молодь та широкі кола міського населення [30, с. 108]). У першій половині XIX століття, для того щоби звести до мінімуму небажані контакти студентів із міським плебсом, їм також заборонялося відвідувати трактири. Трактирники були зобов'язані доносити про студентські пияцтва, хоча вони часто потакали цьому і отримували вдячних клієнтів [7, с. 359].

Однак повна ізоляція студентів від місцевого суспільства була неможливою. Своєкошті студенти жили на міських квартирах, візити казеннокоштных студентів до міста також не були рідкістю. Контакт з міським середовищем неможливо було уникнути ще й тому, що саме місцеве суспільство виявляло зацікавлення до студентів та університету. Спочатку навіть одяг нечисленних університетських вихованців та професорів привертав увагу населення [28, с. 69]. Інтерес до слухання лекцій залучав до аудиторій «все міське суспільство», яке займало місця за партами поруч зі студентами, викликаючи, за спогадами колишніх вихованців, «нескінченні плескання» та «несамовитість схвалення» [9, с. 172-173]. Московська публіка першої половини XIX ст. охоче відвідувала університетський студентський театр [4, с. 98], а іноді й взагалі купувала більшу частину квитків. Таким чином, університетські свята, театральні і

музичні вечори безпосередньо зближували студентів з навколишнім суспільством.

Міське суспільство досить рано стало сприймати студентів як певну спільність, вже з 1830-х рр. [43, с. 401]. Носіння ними мундирів, приналежність багатьох із них до дворянства, участь у балах сприяла закріпленню за ними особливого статусу в міському середовищі. За спогадами колишнього вихованця Петербурзького університету Є. А. Матисена, саме мундир з трикутним капелюхом та шпагою, а також деякі інші ознаки студентства давали їм певні переваги в суспільстві [24, с. 26].

Подальший розвиток університетів у 1830-1840-ті роки, збільшення престижності навчання призводили до того, що міське населення нерідко із зачаруванням дивилося на студентів та університети взагалі, представники міських прошарків все частіше стають студентами університету. І хоча студенти являли собою мультикультурну групу, в очах міського суспільства відмінності серед студентів могли взагалі не мати значення, поступово вони почнуть сприйматися як «свої», більше того, як «краще суспільство». Про прихильне ставлення суспільства до студентів нерідко можна прочитати в спогадах другої чверті XIX століття [12, с. 146]. Студентство також виявляло зацікавленість до оточуючого суспільства. Утім, примітними є спогади деяких студентів про їхнє розчарування після зустрічей із міським населенням, яке «несподівано» виявилось не достатньо вихованим та розсудливим [8, с. 137].

Іноді ця «зустріч» супроводжувалася і непорозуміннями, і сутичками. Різні студентські витівки, а то й зіткнення з міськими жителями, не були рідкістю і ставали своєрідним проявом процесу становлення студентської ідентичності. Приводами для сутичок могли ставати різні обставини. Наприклад, місцеві панночки могли виявитися більш прихильними до танців з офіцерами, а ніж студентами. У відповідь студенти, збираючись разом, вимагали пояснень від «кривдників», а мінливих панночок могли змусити танцювати з ними на снігу. У відповідь деякі міські обивателі мстилися студентам чутками про їхні постійні пияцтва та бійки [7, с. 355]. Подібні приклади конфліктів студентів та представників міського суспільства є досить звичними, оскільки в процесі діалогу субкультур [42, с. 137], що перебували у процесі становлення, неминучими були «зіткнення» різних традицій, правил та цінностей, не виключаючи при цьому й можливість солідарності між групами.

Говорячи про «канали зв'язку» міста та університету, варто відзначити певну непристосованість міського середовища до потреб студентів (що особливо було характерним для першої половини XIX століття й виявлялося у недостатній кількості місць для студентського дозвілля). Так, колишній студент А. А. Чуміков з жалем згадував, що у 1830-х роках у Петербурзі *«не було жодного клубу, де б молоді, що любить потанцювати й поволочитися, можна було б відпочити»* [44, с. 368-369]. Можливо, цим також пояснюється популярність серед студентів усіляких трактирів та кондитерських. Образ студента, що читає у такому закладі газету за чашкою кави, поступово ставав типовим для університетських

міст [27, с. 226]. Найчастіше, хазяї подібних закладів ставилися до студентів не тільки з повагою, але й з батьківською турботою, нерідко надавали підтримку, у тому числі матеріальну [6, с. 206]. Однак в інших джерелах можна знайти свідчення про те, що студенти не залишалися без розваг. Про такі стосовно 1840-х років згадував студент Харківського університету Н. Ф. Оже-де-Ранкур: *«Я брав участь у студентських літературно-музичних вечорах у графа Головкина, був на балах у генерал-губернатора, князя Долгорукова, у відомого тоді відкупника Кузіна та в інших; відвідував дворянські збори, театр, маскаради, одним словом – жилося весело»* [29, с. 263-264]. Звичайно, наведена цитата лише підтверджує те, що певна частина студентів цього часу поводитися у місті як представники аристократичних прошарків суспільства. Але враховуючи соціальний склад студентів, можна стверджувати, що в цей період таких було не більше половини [40, с. 148].

Зазвичай більшу частину часу студенти проводили в безпосередній близькості від університету або гуртожитку. І навіть своєкошті студенти намагалися знімати квартири неподалік університету, щоб не витратити багато часу на дорогу. Це призводило до того, що вже в першій половині XIX століття утворювалися окремі студентські квартали [36, с. 251]. Окрім квартирної справи, студенти впливали й на розвиток інших галузей міської економіки. Так, значний вплив на поліпшення стану книгопродажу та формування сфери розваг здійснили запити саме університетської молоді. Студентські потреби також робили величезний прибуток міським модним ательє [43, с. 408].

Студентство брало активну участь у формуванні міської культури, ставало носієм просвіти. Як зазначає В. Й. Ключевський, *«Тисячі студентів виходили з університету по містах та всьох й пробуджували місцеві духовні сили»* [18, с. 600]. Він же називав студентів *«всестановим резервом російської просвіти»*. У 1860-70-х роках XIX століття спостерігається активна діяльність студентських клубів, які створювалися з метою поширення освіти, як, наприклад, у Казані в 1863 році [15, с. 892]. Харківські студенти наприкінці 1860-х років заснували товариство поширення знань серед прикажчиків, а також відкрили філіальне відділення «Книжкової справи» для поширення книг за зменшеною ціною: *«Молодь не тільки університетська, але й позауніверситетська, жадаючи накинута на них»* [3, с. 81]. До речі, городяни також нерідко користувалися студентськими бібліотеками, створюваними на пожертвування випускників та професорів [39, с. 902]. З метою додаткового заробітку значна частина студентів давала приватні уроки, займалася вихованням дітей міських мешканців. І вже в цьому був великий, досі не оцінений належним чином, вплив студентів на місто. Під час такого роду контактів студенти не лише привносили в суспільство нові запити та культурні форми, а й, у свою чергу, набували досвіду світського спілкування, глибше знайомилися із міським середовищем, а додаткові заробітки дозволяли ходити до театрів і таке інше.

Відносини студентів з їхніми домовласниками також ставали одним із «каналів зв'язку» із місцевим

суспільством. Часто ці стосунки (особливо в першій половині XIX ст.) відрізнялися теплотою та взаємоповагою. Квартирні господарки піклувалися про студентів, як про своїх дітей, деякі із них одержували, наприклад, такі прізвиська, як «студентська мати» [19, с. 178]. Контакти студентів із квартирними господарями лише активізувалися в другій половині XIX століття у зв'язку з ліквідацією інституту казеннокоштных студентів і необхідністю для багатьох студентів знімати житло. Проблема пошуку такого житла та компаньйонів у цій справі для багатьох студентів ставала нагальною протягом всього навчання. Але зміни в соціальному складі та матеріальному становищі студентів 1860-х – 1890-х років зумовили не лише особливий тип студентської квартири цього часу, а й наклали відбиток на відносини з квартирними господарями. Більшість із них студенти відносили до представників неінтелектуального, некультурного середовища. Знавець побуту московських студентів П. Іванов прямо вказував на те, що брутальність і жорстокість студентів є прямим наслідком змушеного зближення з нижчими прошарками суспільства [17, с. 285]. Втім, інколи й у цей час, за спогадами деяких з колишніх студентів, на них дивилися не як на квартирників, а як на членів родини [35, с. 173].

Однак друга половина XIX століття очевидно позначилася зміною відношення суспільства до студентів (від «батьківського» до диференційованого). Це було пов'язано як зі змінами в студентському середовищі, так й зі змінами в самому суспільстві. Поступово зростає соціальна значимість освіти, а інтелектуальна праця набувала все більшого розповсюдження. І саме студенти, названі А. Є. Івановим «передінтелекцією», активно поглиналися містом й переставали бути чимось винятковим. Із другої половини XIX століття студенти самі стали поводитися більше відокремлено, виявляючи свої вимоги та невдоволення в сутичках з поліцією та влаштуючи сходи, що поступово формувало в суспільстві образ бунтівного студента. Це, безумовно, породжувало досить різне ставлення до студентів. Певний час студентські заворушення сприймалися багатьма із співчуттям. На думку Р. Г. Еймонтової, в очах багатьох людей студент представляв майбутню надію Росії [46, с. 238]. Очевидно, що частина міського населення у 1860-ті роки підтримувала в молоді вороже ставлення до керівництва, їх численні скандали тощо. Так, за спогадами одного з казанських студентів другої половини 1850-х років, після його конфлікту з офіцерами, *«суспільство не лише не відвернулося від мене, а ставилося до мене ще з більшою привітністю та ласкою»* [33, с. 284]. Колишній студент Московського університету В. Лінд згадував про сутичку студентів з жандармами у 1861 році та арештах, що відбулися: *«Ми перегукувалися з публікою, що була на Тверській, скаржачись, що нас тримають на дворі, морять голодом й не надсилають лікаря для поранених. У відповідь з вулиці чулися співчутливі нам лементи»* [22, с. 255]. З іншого боку, коли у 1862 році в Петербурзі відбулося підряд декілька великих пожеж, «суспільна думка» негайно приписала їх «неблагодійним»

студентам [31, с. 137]. Не були рідкістю й випадки побиття студентів міським населенням, як, наприклад, це трапилося зі студентом Казанського університету Колпаковим, який у нетверезому стані був побитий ямщиками та будочниками в 1859 році. Примітно, що пересічні громадяни, які були свідками того, як зв'язаного студента тягли вулицею, на заклики про допомогу лише додавали «*бийте його, хлопці*» [21, с. 26].

І все ж факти свідчать про симпатії та повагу до студентства з боку більшої частини міського суспільства. Зокрема, ми маємо чимало прикладів того, як громадськість надавала допомогу студентам у вигляді приватних стипендій. Так, наприклад, у 1857 році почесний член Харківського університету Д. Донець-Захаржевський пожертвував більше 8,5 тис. руб. сріблом для утримання при університеті «на вічні часи» двох студентів із найбільш бідних дворянських родин Ізюмського та Зміївського повітів. У 1873 році харківський міський голова Є. С. Гордєєнко пожертвував зі свого жалування 1 200 руб із тією ж метою, а потім ще 3 100 руб сріблом [41, с. 50]. На відсотки з цієї суми була заснована стипендія його імені. Кількість приватних стипендій для студентів поступово зростала. У 1880-х роках, у Москві під час святкування Тетяниного дня, у ресторанах «Ермітаж» [26, с. 349], «Яр» [20, с. 317] та багатьох інших, завжди знімалися килими та скатертини, а ціни знижувалися, що робило його улюбленим місцем зустрічі студентів і професорів, адвокатів та письменників.

Як уже зазначалося, матеріальне становище університетської молоді цього часу погіршувалося, і багато студентів, із сором'язливості та відсутності пристойного костюму, не вели знайомств із городянами, і, будучи у змушеному відчуженні від суспільства, проводили час у товариській компанії, відвідуючи пивні [37, с. 143]. Все більш відчутні розходження в матеріальному становищі підсилювали розшарування серед самих студентів. Але в студентській неохайності виявлялася й протестна поведінка молоді. Останнє посилювало настороженість міського суспільства до студентства. Дехто з міських жителів саме із цих причин волів не віддавати своїх дітей до навчання в університет: «*Нехай краще дурнем буде, але не нігілістом!*» [38, с. 272].

Із 1860-х років студентство, яке переживало процеси демократизації, прагнуло не стільки інтеграції до існуючої соціальної системи, скільки її всебічного оновлення. Розповсюдження ідеї «служіння народу» (освіта як джерело боргу перед неможливими) [2, с. 233] створювало особливу атмосферу навколо поняття «громадськості» [13, с. 137]. Найбільш активна частина студентства претендувала на керівництво іншими [25, с. 11]. Кінець XIX століття позначився більш чітким проявом політичної позиції студентства [16, с. 286]. В остаточному результаті, це призводило не тільки до диференціації самого студентства, але й до відповідного ставлення до нього суспільства, окремі групи якого реагували на позицію студентства, виходячи з власних політичних міркувань. Утім, можна стверджувати, що симпатії значної частини городян були на боці студентів у

випадку їхнього протесту проти влади [45, с. 99]. Кожна «студентська історія» знаходила широкий суспільний резонанс. У деяких випадках розголосу такі «історії» набували не тому, що суспільство сприймало позицію студентів, а завдяки своїй екстравагантній формі. Так, на одній зі сходок московські студенти вирішили покарати «Московские ведомости», влаштувавши «котячий концерт». За спогадами мемуариста, «*почалося завивання, тицання, лементи, лайки, та полетіли у вікна редактора різні пахучі предмети, на зразок гнилих огірків та тухлих яєць*» [11, с. 374]. Уже цей приклад дає зрозуміти, що, студентські дії часом нагадували юнацькі розваги. Подібне відбулося під час ювілею харківської місцевої газети «Южный край», яка гостро виступала проти студентського руху. Студенти зробили перед її редакцією маніфестацію, розбили кілька вікон, а стіни обляпали чорнилами. У цьому випадку ставлення як студентів, так і суспільства до цих подій було неоднозначним, дехто засуджував цей виступ як некультурний [23, с. 310]. Наприкінці XIX століття стала очевидною недовіра частини суспільства до студентів, заперечення їхнього радикалізму, у певній частині суспільства студенти мали стійку репутацію «ненадійних».

З іншого боку, робітники й ремісники досить енергійно співчували студентам, все частіше відбувалися спільні маніфестації. З початку XX століття революційний студентський рух усе тісніше змикався з робочим рухом. Спостерігалися випадки очевидної солідарності. Так, у випадку залучення військ для розгону демонстрацій студенти уживали відволікаючих дій, з метою запобігання небезпеки, що загрожувала робітникам [5, с. 340]. Подібні дії радикально налаштованого студентства, звичайно, викликали гостру критику з боку консерваторів [1, с. 91]. Так, наприклад, дуже невтішно про молодь відзивався В. М. Пуришкевич, вказуючи на те, що «*на вулицях студенти поводяться як хулігани*» [32, с. 265]. Супротивники революції звинувачували у всьому саме студентів. Професор-історик М. М. Фірсов зазначав, що на вулицях Казані він особисто чув розмови про те, що перевдягнені поліцейські агітували юрбу, що «*винуватцями всього що відбувається є студенти, що їх варто бити*». Серед «дрібних купчиків» він чув, що саме студенти, на їхню думку, завдали великої шкоди торгівлі. Ці самі «купчики» зловтішалися: «*...тепер студенти місяця три-чотири носи не покажуть на вулицях, либонь й роз'їдуться з Казані по своїх кутах*» [10, с. 495].

Таким чином, відносини студентів та місцевого суспільства являють собою відносини двох динамічних систем, які впливали одна на одну в процесі активної комунікації протягом XIX – початку XX століття. Звичайно, міське життя відволікало студентів від занять, бали та вечірки відбирали час для занять наукою. З іншого боку, спілкування із суспільством також розвивало студентів. Діяльність студентів також позитивно впливала на місто. Наявність в університетських містах великої кількості студентів підвищувала їхній інтелектуальний потенціал. Студентство брало активну участь у формуванні міської культури. Процес спілкування у міському

просторі зближував самих студентів і сприяв формуванню студентської субкультури. З іншого боку, самі студенти ставали частиною міського населення. У процесі їхньої взаємодії можна виділити декілька етапів. Так, у першій половині XIX століття студенти перебували у стадії становлення корпоративної спільності, у цей час вони здебільшого поєднують себе із міською елітою. У подальшому спостерігається прагнення ідентифікувати себе не з вищим, а середнім класом (а згодом і з нижчими прошарками суспільства), при тому що у студентському середовищі зберігають певну силу норми міської еліти. Тобто у

процесі взаємодії студентів та міського середовища відбувається поєднання двох різних культурних систем, що суттєво вплинуло на характеристики студентської субкультури. І хоча збільшення радикалізму студентів наприкінці XIX – початку XX століття не тільки призвело до диференціації серед самого студентства, але й позначилося на стосунках студентів та міського суспільства, на цей час студентство вже вписало себе у міське середовище, ставши помітною частиною життя університетських міст.

ЛІТЕРАТУРА

- Galai S. The Liberation Movement in Russia 1900-1905 / S. Galai. – Cambridge, 1973. – 325 p.
- Vucinich A. Social Thought in Tsarist Russia : The Quest for a General Science of Society, 1861-1917 / A. Vucinich. – Chicago, 1976. – 294 p.
- Аптекман О. В. Записки семидесятника. Студенческие годы / О. В. Аптекман // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 72–83.
- Аргилландер Н. А. Виссаріон Григорьевич Белинский (Из моей студенческой с ним жизни) / Н. А. Аргилландер // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 97–101.
- Бузескул В. П. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. : (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 334–348.
- Буслав Ф. И. Мои воспоминания / Ф. И. Буслав // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 200–221.
- Вишленкова Е. А. Terra Universitatis : Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005. – 500 с.
- Геевский С. Л. Из автобиографии (1813 – 1862) / С. Л. Геевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – X., 2008. – С. 136–156.
- Герцен А. И. На могиле друга (Грановский) / А. И. Герцен // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 169–176.
- Гилязов И. Город Казань и Казанский университет в начале XX века / И. Гилязов // Университет и город в России (начало XX века). – М., 2009. – С. 460–583.
- Гиляровский В. С. Студенты / В. С. Гиляровский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 372–377.
- Гончаров И. А. Воспоминания. В университете / И. А. Гончаров // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 144–172.
- Дмитриев А. По ту сторону «университетского вопроса» : правительственная политика и социальная жизнь российской высшей школы (1900-1917 годы) / А. Дмитриев // Университет и город в России (начало XX века). – М., 2009. – С. 105–204.
- З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : У 2 кн. / Упор. : В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2.
- Залкинд Г. М. Дело о Казанском студенческом клубе 1863 г. / Г. М. Залкинд // Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1930. – Кн. 5. – С. 886–894.
- Иванов А. Е. Студенческая корпорация в России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М., 2004. – 408 с.
- Иванов П. Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы (Очерки) / П. Иванов. – М. : Б. м., 1903. – 303 с.
- Ключевский В. О. Набросок речи, посвященной 150-летию Московского университета / В. О. Ключевский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989. – С. 599–600.
- Костомаров Н. И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – X. : САГА, 2008. – С. 176–202.
- Кэссоу С. Университетский устав 1863 г. : новая точка зрения / С. Кэссоу // Великие реформы в России, 1856-1878. – М., 1992.
- Лебедев В. Учебные воспоминания / В. Лебедев // Русская старина. – 1908. – июль. – С. 20–36.
- Линд В. Воспоминания о моей жизни. Московский университет / В. Линд // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 246–261.
- Мартос Б. М. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові / Б. М. Мартос // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 304–316.
- Матисен Е. А. Воспоминания из дальних лет / Е. А. Матисен // Ленинградский университет в воспоминаниях современников. 1819-1895. – Л., 1963. – Т. 1.
- Маурер Т. Университет и (его) город: новая перспектива для исследования истории российских университетов / Т. Маурер // Университет и город в России (начало XX века) – М., 2009. – С. 5–104.
- Мицкевич С. И. Из воспоминаний старого революционера / С. И. Мицкевич // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 345–456.
- Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний / Ф. К. Неслуховский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 208–240.
- Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 57–89.
- Оже-де-Ранкур Н. Ф. В двух университетах (Воспоминания 1837-1843 годов) / Н. Ф. Оже-де-Ранкур // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 260–266.
- Очерки русской культуры XIX века. Т. 1 : Общественно-культурная среда / Коллект. автор., Л. Д. Дергачев, Л. В. Кошман, Д. В. Сарабянов. – М., 1998. – 384 с.
- Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – М. : Партиздат, 1932. – 528 с.
- Пуришкевич В. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета / В. Пуришкевич. – СПб., 1914.
- С.Н. Воспоминания старого казанского студента // Русская старина. – 1892. – Май. – С. 271–291.

-
34. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : В 17 т. – СПб., 1864-1904. – Т. 1.
  35. Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 г. (август) по июнь 1885 г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Х., 2010. – Т. 2. – С. 170–177.
  36. Университет для России. Московский университет в александровскую эпоху / Под ред. В. В. Пономаревой, Л. Б. Хорошиловой. – М., 2001. – Т. 2. – 368 с.
  37. Университетский вопрос // ЖМНП. – 1876. – Ч. 187. (сентябрь) – С. 131–210.
  38. Фелонов П. Перед зарей. / П. Фелонов // Отечественные записки. – 1873. – № 207 (март).
  39. Флерин Н. Ф. Быт студентов Казанского университета в 70-х гг. / Н. Ф. Флерин // Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1930. – Кн. 5. – С. 896–906.
  40. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Коллект. автор, В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв, С. І. Посохов. – Х., 2004. – 750 с.
  41. Харківський університет – рідному місту / Коллект. автор, В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. П. Пугач, В. С. Бакіров, К. В. Новак. – Х., 2004. – 200 с.
  42. Хренов Н. А. Зрелища в эпоху восстания масс / Н. А. Хренов. – М., 2006. – 646 с.
  43. Цыганков Д. Московский университет в городском пространстве начала ХХ века / Д. Цыганков // Университет и город в России (начало ХХ века). – М., 2009. – С. 371–459.
  44. Чумиков А. А. Студенческие корпорации в Петербургском университете / А. А. Чумиков // Русская старина. – 1881. – Т. 30, № 2.
  45. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть ХІХ в.) / Г. И. Щетинина. – М., 1987. – 237 с.
  46. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох : от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985. – 350 с.

Рецензенти: Духопельников В. М. – к.і.н., професор, завідувач кафедри Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Посохов І. С., 2010

Стаття надійшла до редакції 11.06.2010 р.